

ЖЕНЕ И ЊИХОВА МОЋ У ДРУШТВУ¹

- проучавање друштвене симетрије у контексту полних улога -

Овај рад представља покушај разматрања једног сегмента тзв. "женског питања" са аспекта нешто другачијег него што је то био случај у досадашњим научним радовима. Наиме, аутор је настојао да "питање" сагледа "изнутра", односно, са становишта и у оквиру друштвених модела који су проучавани. Проучавање је спроведено на основу три друштвена модела, при чему сваки од њих представља систем полних улога у одређеном социјалном контексту. Након излагања сваког од модела, нашег а) традицијског, б) грађанског и ц) савременог руралног друштва (истраживање потоњег спроведено је 1994. године у ивањичком крају), аутор је покушао да одговори на питање о постојању или непостојању друштвене симетрије у контексту полних улога, у поменутом друштвеним оквирима.

Кључне речи: женско питање, полне улоге, друштвена моћ, симетрија и асиметрија, традиција, трансформација.

"Народи код којих жене раде много више него што ми мислимо да им приличи, имају према женама често далеко више поштовања него наши Европљани. Дама цивилизације, окружена тобожњим почастима и отуђена од сваког стварног рада, заузима неизмерно нижи друштвени положај него жена барбарства на тешком раду која је у свом народу истинска дама".

Ф. Енгелс²

Из самог наслова и горе наведеног цитата, јасно је да је овај рад посвећен проучавању једног сегмента тзв. "женског питања", односно, питања положаја и улоге жене у породици и друштву и могућностима и начинима на које она остварује одређену врсту друштвене моћи у заједници у којој живи.

¹ Овај рад представља прилагођен дипломски рад (одбрањен 1995. год.) који се, под истим насловом може пронаћи у Библиотеци Филозофског факултета у Београду.

² Цитат је преузет из рада Смиљанић Вере, Мењање улога полова у савременом друштву, *Васпитна улога породице* 15, Просвета, Београд 1982, 105-109, 105.

Ипак, требало би на самом почетку рећи да је ово проучавање више размишљање на поменутој тему, односно покушај да се укаже на могућност посматрања проблема "изнутра"³, односно, са становишта другачијег него што је то до сада мање-више био случај. С обзиром на то, резултате овог истраживања не би требало схватити као неке апсолутне, дефинитивне и непобитне закључке, него пре као позив на преиспитивање до сада укоревених (и можда једностранних) ставова и мишљења о поменутој теми. Наиме, циљ рада је да се, полазећи од неког принципног става о подређености жене у друштву, размотри које импликације тај њен положај има за одређену друштвену заједницу, у ком смислу (и да ли) је он подређен, као и да се прикаже које су реалне сфере њене моћи.

Проучавање је спроведено на основу три друштвена модела, при чему сваки од њих представља систем полних улога у одређеном социјалном контексту.

У оквиру прва два случаја разматран је систем полних улога карактеристичан за наше традицијско друштво, односно, модел који је настао у процесу формирања грађанске културе у Србији у другој половини 19. века, док се трећи модел тиче савремене сеоске средине, а настао је као резултат емпиријског истраживања спроведеног у селу Кушићи, у ивањичком крају, лета, 1994. године.

Но, пре него што кренемо са излагањем модела, требало би дефинисати значење кључних појмова за овај рад. То су: женско питање, друштвена симетрија (и асиметрија) и друштвена моћ.

Женско питање. Иако није нигде експлицитно дефинисано, под женским питањем се подразумева разматрање могућности (или немогућности?) које се пружају жени у ослобађању од "окова" патрицентричног друштва.

Проблем који се намеће услед овакве дефиниције, а који је најчешће занемарен у научним радовима је "мушко питање", односно, питање карактера и природе мушке моћи у друштву, која се најчешће користи као средство приказивања женске "немоћи", а не сама по себи.

Због очигледне неопходности познавања и једне и друге стране друштвене стварности, у раду су, колико је то било могуће, паралелно разматране улоге и мушких и женских припадника друштвене заједнице.

Симетрија и асиметрија – друштвено значење. Појмови симетрије и асиметрије у контексту њиховог друштвеног значења преузети су из студије Мајкла Јанга и Питера Вилмота, *Развој симетричне породице*.⁴ Под симетричном породицом аутори подразумевају онај друштвено-економски и историјски облик породице у коме муж и жена имају подједнаку моћ, односно, улоге и једног и другог су подједнако (суштински) важне за опстанак породице и имају слично друштвено вредновање. Као један од основних корака у стварању симетричне породице,

³ Још 1969. године, при Америчком антрополошком удружењу, основан је Комитет за етичка питања чији је циљ био да истражује друштвену и моралну одговорност антрополога, а као критика дотадашње антрополошке праксе, јавља се тзв. "критика изнутра". Ж. Папић и Л. Склевицки, *Антропологија жене – нови хоризонти анализе полности у друштву, Антропологија жене*, Београд 1983, 7-32, 8. На овај начин желело се утицати на антропологе да размотре и постану свесни ставова и предрасуда са којима су приступали изучавању "примитивних друштава", а који су често били узрок погрешних закључака о устројству тих друштава.

⁴ Мајкл Јанг и Питер Вилмот, *Развој симетричне породице, Рађање модерне породице*, приредила Анђелка Милић, Societas, Београд 1988. 234-255.

они наводе рађање феминистичких идеја, односно, почетке борбе жена за освајање неких привилегија и власти које су до тада припадале искључиво мушкарцима.⁵

Како је породица основна друштвена заједница и као таква огледало друштвених кретања, сматрамо да је исправно у том контексту говорити и о симетрији друштва (с тим што се, бар за сада, ограђујемо од већ наговештених закључака поменути студије).

Друштвена моћ. Одговор на питање, да ли неки члан друштвене заједнице поседује одређену количину друштвене моћи, зависиће у извесном смислу и од дефиниције овог појма. Најједноставније речено, под друштвеном моћи може се подразумевати могућност утицања на организацију, реализацију и исход одређених акција битних за опстанак заједнице. При томе се моћ појединца може мерити количином и важношћу његове улоге за ширу заједницу.

ТРАДИЦИЈСКИ МОДЕЛ ПОРОДИЦЕ

Иако је овај модел мање-више познат и присутан у етнографској и етнолошкој литератури, изложићемо га у најопштијим цртама.

Нашој традицијској породици често се додају и епитети "патријархална" и "задружна". Први епитет се односи на чињеницу да у тој породици мушкарци заузимају повлашћено место у породичној структури, да се економска и друштвена моћ налазе у рукама мушкараца и да се наслеђивање врши по мушкој линији. Овај епитет који представља једну од основних одлика наше традицијске породице можемо разложити и рећи да је она патрицентрична, патрилинеарна и патрилокална, што подразумева да жена, након удаје, долази да живи у род њеног мужа⁶.

Што се тиче другог епитета, познато је да је у Србији до почетка 20. века, преовладавао задружни породични живот. Иако је задруга било негде и до после Другог светског рата, оне су често функционисале према принципима другачијим од оних са почетка прошлог века (када је процес распадања нашег традицијског друштва полако отпочињао.⁷) Иако извори о задругама нису малобројни, они су често противречни, непотпуни и представљају неку идеалтипску слику која је остала да живи и после нестанка задружног живота. "Људи који су одрасли у задрузи, говоре о њој са носталгијом и љубављу. У њој није било усамљености и несигурности, ни неке животне борбе. Задруга је свакоме пружала могућност да се прехрани, ожени или уда и да подигне децу. Давала је углед и важност појединцу."⁸

У основи задруге били су отац и мајка са ожењеним синовима и њиховом децом (очинска задруга) или браћа са својим породицама (братственичка задруга). Породицом и имањем је управљао кућни старешина. "Он је наређивао где ће ко ићи и шта ће радити, он је, са договором укућана, продавао шта је било за продају и куповао шта треба купити. Он је држао кесу од новаца и бринуо се како ће платити харач, порез и остале дажбине. Када је у кући било каквих гостију, стареши-

⁵ Исто, 243.

⁶ Мирослава Малешевић, Ритуализација социјалног развоја жене – традиционално село западне Србије, *ЗРЕИ САНУ* 19, Београд 1986, 9-121, 24.

⁷ Исто, 26.

⁸ Vera Erlih, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb 1971, 344.

на је са њима разговарао и сам са њима ручавао и вечеравао.⁹ У кућама у којима је било много чељади, најпре је постављана једна софра старешини и гостима, друга мушкарцима и младићима, а тек после њих вечеравале су жене и деца.¹⁰ Старешина није морао да буде најстарији мушкарац по годинама у кући. Када би остарио, он је предавао старешинство најспособнијем сину (брату или синовцу), чак иако је овај био најмлађи.¹¹ Ако би се догодило да старешина не управља кућом како ваља, укућани су бирали другога.¹² Власт старешине, дакле, није била неприкосновена. Он је био, што би се рекло, "први међу једнакима"¹³, односно, онај који је доносио одлуке и био питан за савет у већини животних ситуација. Веома је важно да се истакне и то да у задрузи није постојала приватна својина (осим одела, мањих предмета и женске "прђије"), па старешина није био апсолутни власник (што је случај са породицом која настаје после распадања задружног живота), већ се његова моћ и моћ осталих мушкараца заснивала првенствено на праву организације, дистрибуције и доношења коначних одлука које су се тичале економског живота заједнице.

Како је примећено у једном раду¹⁴, односи у традиционалној сеоској породици градили су се око две осе: ауторитета и солидарности. Односи ауторитета били су засновани на принципу пола и старости, при чему је пол био примарнији, док су односи солидарности подразумевали једно начело колективизма, односно, чињеницу да су потребе заједнице биле издигнуте изнад индивидуалних потреба њених чланова (мада је идеал био њихово поистовећивање).

Положај жене и њене (радне) улоге

Ако покушамо да сагледамо положај жене у нашем традицијском друштву, њене обавезе, права и место у структури традиционалне породице, можемо слободно да кажемо да јој живот није био нимало лак.

Задружни живот био је организован тако да је сваки члан породице имао своју улогу, па је то подразумевало и укључивање деце у радне процесе још од малих ногу.¹⁵ Девојчице су већ од шесте-седме године почињале да се брину о млађој деци, да помажу мајци у кућним пословима као и мањим пословима на имању. То су исто радили и дечаци, с тим што су они од одређеног животног доба почињали да проводе више времена са оцем или другим старијим мушкарцима.¹⁶ Ови су имали пресудан значај у формирању полне улоге код дечака, односно, у формирању улоге "мушкараца" у заједници.

⁹ Вук Караџић, *Етнографски списи*, Просвета, Београд 1969, 191, 192.

¹⁰ Исто; Никола Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, СЕЗБ ХСХVI, САНУ, Београд 1992, 51, 52.

¹¹ Мирослава Малешевић, *н. д.*, 25; Никола Павковић, Друштвена организација, *ГЕМ* 44, Београд, 1980, 145-161, 156; Вук Караџић, *н. д.*, 191, 192.

¹² Вук Караџић, *н. д.*, 191, 192.

¹³ Никола Павковић, *Етнографски записи*, 25.

¹⁴ Маја Кораћ, *Заточенице пола*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд 1991, 42.

¹⁵ Никола Павковић, *Етнографски записи*, 50, 51; Мирослава Малешевић, *н. д.*, 28.

¹⁶ Мирослава Малешевић, *н. д.*, 28.

Старије девојчице и девојке обављале су велики део кућних послова, бавиле се ручним радом и, уз мајку, се спремале за своју будућу улогу – супруге, мајке и домаћице. Олакшавајућа околност задружног живота била је та, што је у задрузи живео већи број жена, па су дужности спремања хране, куће, бриге о деци и пољопривредни радови били подељени између њих. Послове међу њима организовала је старешица – најчешће жена старешине.¹⁷

Удајом, девојка је напуштала свој род и одлазила у мужевљевој кућу у којој је, у тренутку доласка, заузимала најниже место у породичној хијерархији. Тај њен положај се испољавао у виду безусловне послушности према свим мушкарцима и старијим женама као и немогућности да на почетку свог брачног живота, утиче на било какву одлуку која је требала да се донесе у породици, па чак ни на ону која се тицала ње саме. Поред тога, као најмлађа снаха, она је мужу, деверима и свекру изувала и чистила обућу и била обавезна да осталим женама помаже у свим словима.¹⁸

Ипак, није само жена била та која је имала велики број послова и обавеза. Тако су и мушкарци који су (формално или неформално) имали већу економску моћ, а истовремено је и њихова одговорност за економски опстанак породице била већа, имали живот тежак исто колико и живот жена. Због тога не би требало закључивати да је жена била у лошијем или подређеном положају због напорног посла који је обављала, него би требало подробно размотрити које то чињенице говоре о њеној подређености.

Церемонијално и формално изражавање понизности и подређености ауторитету

У нашем традиционалом друштву постојао је низ разрађених културних образаца којима су се симболично изражавали ауторитет и доминација мушки оријентисане групе над женским члановима. Ово се односи на читав скуп неписаних правила у понашању жена у свакодневном животу које можемо означити као церемонијалну (и формалну) понизност¹⁹ и која нам служе само као знак за препознавање постојања одређених односа у друштву, али никако као основни разлог због којег бисмо положај жена окарактерисали као подређен.

На основу етнолошке литературе може се говорити о неколико облика церемонијалне понизности:²⁰

а. начин поздрављања супружника и уопште поздрављање мушкараца од стране жена,

б. начин ословљавања супружника и свакодневни однос међу њима,

в. правила у вези са седењем за столом,

г. понашање жене када су гости у кући.

¹⁷ Никола Павковић, *Етнографски записи*, 25.

¹⁸ Мирослава Малешевић, *н. д.*, 33.

¹⁹ Бет Денич, *Споли моћ на Балкану, Рађање модерне породице*, 267-285, 274.

²⁰ Исто, 274, 275; Вера Ерлих, *н. д.*, 117; Зорица Дивац, Трансформација сеоске породице у савременим условима (истраживања у Доњем Увцу), *ЗРЕИ САНУ*, књ. 17-18, Београд 1985, 9-97, 54, 55. Мирослава Малешевић, *н. д.*, 32.

а) Што се тиче начина поздрављања, у већини наших крајева био је обичај и правило да жена љуби руку своје мужу, али и свим старијим мушкарцима (посебно старешини куће). Поред тога и при сусрету са било којим мушкарцем, жена се склањала са пута и, спуштене главе, погледом упртим у земљу, чекала да он прође. Када је негде ишла са мужем, жена је ишла иза њега, а у неким крајевима, она је била та која је носила тежак терет, док је мушкарац ишао слободно, не носећи ништа²¹ (осим пушке, а с обзиром да се овај извештај односи на Црну Гору, могуће је да се радило о врло практичном обичају).

б) У нашој традицијској породици, супружници, посебно они који су се налазили на почетку свог брачног живота, слабо су међусобно контактирали. Ово се односи, са једне стране, на неписано правило по коме су они обострано избегавали међусобно ословљавање, а са друге на чињеницу да су се млади супружници ретко договарали или саветовали у вези било чега. Мада се временом мењала, оваква ситуација је донекле била и логична јер су на нивоу задруге све битније одлуке доносили старији ожењени мушкарци. Ипак, жене су могле да присуствују "већањима", а старије су чак питане и за савет.²² Посебно је битно на овом месту истаћи да се свакодневни живот наше традиционалне породице углавном одвијао по добро утврђеном калупу, тако да нису биле честе ситуације у којима је требало донети неку велику одлуку.²³

в) Начин и ред седења око трпезе вероватно је један од најјаснијих показатеља устројства наше патријархалне породице. Већ је раније наговештено да жене нису седале са мушкарцима за исту трпезу. Око стола се седело увек према рангу: мушкарци су седели у челу стола, према старости – од најстаријег до адолесцената, а жене, почевши од најстарије, стајале су иза њих и двориле их при јелу.

г) Када су гости били у кући, жене нису никада седеле за столом са њима. Оне су их послуживале, али ћутке, не учествујући у било каквом разговору.

Иако можда не спада у потпуности у облике формалне понизности, испоставља се, на основу података којима располажемо, да је право које је традиционална сеоска средина давала мушкарцу, да физички кажњава своју жену²⁴, ипак било формалне природе. Наиме, он је то право ретко користио, а познато је и то да је злостављање жена ушло у праксу тек у време распадања патријархалне породице.²⁵

Систем вредности нашег традицијског друштва био је устројен тако да се од жена и девојака очекивала изразита стидљивост, вредноћа, доброта, послушност и преданост породици. Ипак, занимљиво је, примећено је у једном раду, да се овде није толико ценила и тражила стидљивост колико достојанство и озбиљност као потребна својства жене.²⁶ Од женске деце се очекивала послушност и "девојачки

²¹ Мирослава Малешевић, *н. д.*, 29; Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот I*, Београд 1984, 138.

²² Мирослава Малешевић, *н. д.*, 25.

²³ Вера Ерлих, *н. д.*, 249.

²⁴ Мирослава Малешевић, *н. д.*, 32; Драгана Антонијевић, *Насиље над женама и сексуални морал: Потиснута повест устаничког доба у Србији, ГЕИ САНУ XLVII*, Београд 1998 (1999), 65-79.

²⁵ Вера Ерлих, *н. д.*

²⁶ Исто, 117.

стид", али се није сузбијало истицање у групи вршњака, цењена је бистрина, радне способности, знање, отвореност, веселост, озбиљност и леп изглед.²⁷

Облици контроле

Пошто смо размотрили начине и облике формалног исказивања понизности, погледаћемо за које друштвене појаве они представљају знак, односно, у чему је стварна, реална ограниченост положаја жена у нашој традицијској заједници.

На основу литературе у којој се, на овај или онај начин помиње положај жена у нашој патријархалној култури, може се извести закључак о вишеструкој ограничености положаја женског пола, односно, можемо да кажемо да се контрола понашања жена врши на неколико нивоа: 1) економском, 2) друштвеном и 3) ритуалном.

1) Када је реч о економској контроли, она је у тесној вези са правним статусом жена у нашем традицијском друштву. Наиме, по систему обичајно-правних норми, жена је увек, у "правном" смислу сматрана малолетном, односно, њу је пред законом заступао отац, за време девојаштва, односно, муж, када би се удала.²⁸ Из овога су произилазиле и одредбе традицијског права којима је проповедана неједнакост полова у наследно-имовинским питањима, што подразумева да су се сва породична добра наслеђивала по мушкој линији, а жене су имале право на "прђи-ју" или останак у родитељској кући уколико се не удају.²⁹

2) "Друштвена" ограниченост понашања жена подразумевала је: а) контролу кретања у суштини које је било спречавање предбрачних и ванбрачних односа девојака, односно, жена.³⁰ б) ограничавање иступања у јавности – првенствено на сеоским скупштинама које су представљале искључиво мушку сферу одговорности, ц) непостојање права на доношење било какве одлуке, макар се она тицала и избора брачног партнера.³¹

3) На области ритуалне контроле нећемо се превише задржавати. Познато је да ритуали представљају симболички израз потреба једне заједнице и као такви могу се читати као посебан језик о друштвеној стварности. Обрасци ритуалне контроле

²⁷ Милица Живановић, Предбрачне слободе младих у албанском и српском селу – традицијски обрасци и промене, *Етноантрополошки проблеми*, св. 6, Београд 1989, 83-92, 83.

²⁸ Валтазар Богишић, *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Славена II*, ЈАЗУ, Загреб 1874, 543.

²⁹ Никола Павковић, Традицијско право и савремена сеоска породица, *ГЕИ САНУ XXXII*, Београд 1983, 41-46.

³⁰ Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузији*, СЕЗБ LVIII, *Живот и обичаји* 26, САНУ, Београд 1948, 497; Видосава Николић, Брак код Срба у Метохији, *ЕП* 3, Београд 1961, 58-104, 71; Видосава Николић, *Врањско Поморавље*, СЕЗБ LXXXVI, *Живот и обичаји* 36, САНУ, Београд 1974, 344.

³¹ Миленко Филиповић, *Таковци, Етнолошка посматрања*, СЕЗБ, LXXXIV, *Расправе и грађа* 7, САНУ, Београд 1972, 45; Петар Ж. Петровић, *н. д.*, 269; Јеремија Павловић, *Качер и Качерци*, Београд, 1928, 96; Никола Пантелић, Село и породица, *Етнолошка истраживања у Горњој Ресави*, ГЕМ 25, Београд, 1962, 105-134, 123; Станоје Мијатовић, *Левач и Темнић*, СЕЗБ VII, *Живот и обичаји* 4, Београд 1907, 7.

су доста прегледно изнети у раду М. Малешевић у коме аутор анализира три преломна тренутка у животу жена (прва менструација, удаја и рођење првог детета) и ритуале који се у тим приликама изводе.³²

Контрола понашања мушкараца

На питање, да ли обрасци контроле понашања изнети у претходном поглављу представљају истовремено и знаке неравноправности међу половима, можемо да одговоримо, ако размотримо да ли и мушки припадници заједнице подлежу неким сличним или истим ограничењима.

Ако прихватимо да се под контролом подразумевају сви они поступци (законске одредбе, традицијско право, неписана правила понашања и ритуалног понашања) којима једна друштвена заједница тежи да спречи евентуална негативна дејства која појединац или група могу да имају по ту заједницу, онда је логично претпоставити да и мушкарци и жене подлежу одређеној врсти контроле.

Већ је речено да су у средини о којој говоримо важила правила хијерархије, не само по полу него и по старости, па тако, рецимо, син није смео да у очевом присуству седи, говори без питања, пуши, пије и много контактира са женом.³³ Осим овог формалног изражавања потчињености ауторитету (у које се, аналогно са истим категоријама код жена, може уврстити и телесно кажњавање које је подједнако и за женску и за мушку децу, али не и за одрасле) изграђивање ауторитета старијих према млађима врши се и економским притиском³⁴ и одређеном врстом друштвене контроле која се може поредити са оном коју заједница спроводи над својим женским члановима.

Економски притисак је у чврстој вези са организацијом економског живота заједнице и са чињеницом да у њој не постоји приватно власништво. Из тога произлази да ни један мушкарац није самостално располагао економским добрима и није имао право да самовољно одлучује о њиховој дистрибуцији. Неравноправност полова изражавала се у поменутој неједнакости у наследним правима и у могућности доношења коначних одлука, која се налазила у рукама мушкараца, односно, старешине куће. Занимљиво је, међутим, приметити да је мушкарац у ствари, био двоструко економски ограничен; са једне стране, он је зависио и био упућен на сарадњу са свим одраслим мушкарцима у кући, док је са друге стране, његов економски статус уопште, зависио од његовог брачног стања. Наиме, тек када би се оженио, мушкарац је улазио у ред "људи", стицао право да буде домаћин, старешина задруге и потенцијални наследник дела породичног имања.³⁵ Могло би се рећи да су жене у овом случају биле у повољнијем положају, јер се њихов економски статус није мењао ступањем у брак, дакле, није постојала та врста принуде као код мушких припадника заједнице.

Што се тиче друштвене контроле понашања мушкараца, њени механизми нису били толико разрађени као када су у питању жене. Наиме, није постојала строга

³² Мирослава Малешевић, *н. д.*

³³ Вера Ерлих, *н. д.*, 36.

³⁴ Исто, 51.

³⁵ Петар Ж. Петровић, *н. д.*, 178.

контрола кретања, али се ограничавање предбрачних "слобода" вршило тиме што је у традиционалној средини јавност често, на овај или онај начин, приморавала младића да се ожени трудном девојком.³⁶ Дакле, преко покушаја да се заштити девојка, вршена је и контрола мушкараца. Што се тиче ванбрачних искустава уопште, она су се наравно дешавала (више код мушкараца него код жена), али их је традицијско јавно мњење строго осуђивало.³⁷

Погчињеност мушкараца ауторитету родитеља била је изражена и у немогућности самосталног избора брачног партнера. Наиме, девојка која је напуштала родну кућу, могла је много лакше да се супротстави родитељским жељама, док су младићи, који су невесту доводили у кућу, то више чинили по сугестијама родитеља.³⁸

О ритуалној контроли мушкараца нигде се у литератури тако експлицитно не говори (бар колико је аутору овог рада познато), као што је то случај са ритуализацијом живота жене. Свакако, у овом тренутку, то питање није толико релевантно, па ћемо га оставити за други пут.

На крају овог поглавља вредело би покушати одговорити на питање, зашто уопште постоји потреба за контролом понашања и зашто је она више изражена када су у питању жене?

Један од могућих и најприхватљивијих одговора налази се у раду Бет Денич, *Спол и моћ на Балкану*³⁹ у коме се истиче да могућност евентуалног негативног деловања женских припадника заједнице лежи у установама агнатског сродства. Наиме, одвојена од своје родне групе у којој нема више никаквих права, невеста улази у домаћинство у коме су сви, почев од њеног мужа, његових крвних сродника и осталих удатих жена, за њу потпуни странци. Језгро одраслих чланова групе састоји се, дакле, од мушких агнатских сродника и удатих жена несродника; и док су мушкарци рођени у средини у којој се лојалност групи подудара са њиховим сопственим интересима, жене такву лојалност не осећају. Међутим, како опстанак домаћинства зависи и од половине одраслих чланова коју чине такве жене, као основни проблем агнатске групе појављује се управо усклађивање и контрола жена – несродника, да би и оне деловале у складу са интересима заједнице.⁴⁰

Пошто би крајње излишно било говорити о било каквој контроли чланова заједнице који не поседују извесну моћ за евентуална негативна и "разорна" дејства, треба одговорити и на питање, у чему лежи та "прикривена" женска моћ?

"Тек када роди синове, жена осигурава себи место у мужевљевој групи, везавши се са њом крвном везом. Утицајем на свог мужа и синове, жена може постићи и властиту, индиректну моћ"⁴¹, али с обзиром да се њени интереси односе искључиво

³⁶ Вера Ерлих, *н. д.*, 127; Андرو Јовићевић, *Породица, Приватно право у Ријечкој нахији у Црној Гори, ЗБНЖОЈС, XVIII, ЈАЗУ, Загреб 1913, 161-178, 170; Валтазар Богишић, н. д.*, I, 183; Атанасије Петровић, *Народни живот и обичаји у Скопској Црној Гори, СЕЗБ VII, Живот и обичаји 4, Београд 1907, 418.*

³⁷ Вера Ерлих, *н. д.*, 309; Атанасије Петровић, *н. д.*, 377; Валтазар Богишић, *н. д.*, I, 183.

³⁸ Вера Ерлих, *н. д.*, 159.

³⁹ Бет Денич, *н. д.*

⁴⁰ Исто, 273, 274.

⁴¹ Исто, 273, 274.

чиво на мушкарце са којима је блиско повезана, они могу представљати опасност за стабилност шире заједнице.⁴²

На овом месту смо најзад дошли до основне улоге и кључне тачке у којој лежи моћ жена у традицијском, патријархалном (и вероватно не само у том) друштву. Ради се наравно о њеној способности "репродуковања" људи, што омогућава опстанак и продужетак заједнице, па је стога њена улога велика, важна и незаменљива.

Улоге полова

Производна функција наше традиционалне породице, као што смо управо видели, није се односила само на производњу економских добара, већ и на "производњу" деце. "Производња људи била је" (и још увек је) "примарни друштвени процес без кога нема ни људи, ни друштва, ни културе"⁴³, па је основна улога жене и извор њеног неисцрпног стваралаштва било управо рађање наследника за мушку лозу. У овој врсти производне функције породице учествовао је, наравно и мушкарац. Методи контроле рађања у нашој традицијској заједници нису били посебно развијени. Насилних побачаја је било, мада они нису били чести, јер их је средина строго осуђивала, сматрајући прекид трудноће смртним грехом.⁴⁴

Поред репродуктивне, егзистенцијално је била битна и радна улога жена. Она је подразумевала обављање домаћих послова, послова у земљорадњи, сточарству и баштенских радова. Што се тиче радне функције мушкараца, она се такође кретала у домену земљорадничких и сточарских послова, као и јавних послова и евентуално, трговине.⁴⁵

Трећа улога жена је васпитавање деце, при чему се од њих (жена) очекивало да социјализују своје синове и кћерке на начин који ће осигурати будућност групе.⁴⁶ Због другачије организације дневних задужења, мушкарци су мање времена проводили у кући, па су, самим тим, мање учествовали у процесу социјализације деце. Они су, као што је већ речено, почињали да проводе више времена са синовима тек од тренутка који се сматрао погодним за почетак обучавања у улози пола.

Перспектива моћи

"Растући у задружној породици, млади су пред собом имали напредовање, а не неку декласацију, као у средини где су млађи повлашћени, а када остаре губе ува-

⁴² Исто, 273, 274.

⁴³ Сребрица Кнежевић, *Учешиће жене у нашој народној култури*, Етнолошка истраживања материјалног и духовног стваралаштва, Докторска дисертација, Библиотека Философског факултета у Београду, без инвентарног броја, 40.

⁴⁴ Јеремија Павловић, *н. д.*, 110; Јеремија Павловић, *Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији*, СЕЗБ XXII, Београд 1921; Валтазар Богишић, *н. д.*, I, 604.

⁴⁵ Чоел М. Халперн и Барбара К. Халперн, Промене у схватањима о улогама мужа и жене у пет југословенских села, *Симпозијум, Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури*, ЕИ САНУ, Београд 1974, 161-175, 164, 165.

⁴⁶ Бет Денич, *н. д.*, 274.

женост и моћ.⁴⁷ Већ је наговештено да положај жене није био исти по доласку у мужевљев род, након рађања првог детета и када је престајала да буде најмлађа међу доведеним женама. Тако је, на пример, обичај скидања обуће и прања ногу одраслим мушкарцима (поглавито свекру), био обавезан за младу када су га друге жене већ напустиле.⁴⁸ Без неког већег напора свако је временом улазио у виши ранг задружне хијерархије. Тако је, када би постала свекрва, жена надгледала рад снаха, настојећи да различите жене усклади у јединствену радну снагу за домаћинство.⁴⁹ Већ је напоменуто да су старије жене питане за савет⁵⁰, а у неким тренуцима наше историје, жене су могле да постану и старешине задруге и, као такве равноправно да учествују на сеоским зборовима.⁵¹

Симетрија или асиметрија традицијске породице и друштва?

Из досадашњег излагања видели смо да неприкосновену сферу моћи мушкараца у традицијском друштву представља њихово (мање-више) формално право доношења коначних одлука, као и могућност директног учествовања у јавном животу. Као што је већ речено, утврђени обрасци функционисања заједнице нису често доводили до потребе доношења неких великих одлука, а по питању свакодневних послова, жена најчешће није ни питала мужа. Његов благослов се подразумевао. Жене су биле главни домаћи продуценти и фабриканти свега што је породици требало.⁵² "Иако је жена зависила од мужа, било би равно његовом самоуништењу, да је превише зоставља. Њена економска вредност била јој је спас, нарочито ако сама није радила" (ван домаћинства) "већ је одгајала свом *послодавцу* и друге раднике"⁵³, као што је случај са нашом традицијском породицом. Како у тој породици у скоро свим облицима производње учествују и мушкарци и жене, њихове улоге не могу нам послужити као доказ неравноправности мушког и женског пола. Наш став о подређености жена често произилази из (нашег) мањег вредновања приватне сфере живота која, по традицији и биолошким својствима, припада женама. Није на одмет овде поновити да се у нашем традицијском друштву јавна сфера, доступна мушкарцима, сводила на учешће на сеоским скупштинама, контактирање са евентуалним гостима у кући и релативно већу слободу кретања, а већина његових (мушкарчевих) акција у јавности била је усмерена ка обезбеђивању добробити за властиту породицу. Поред тога, нису ни жене у потпуности биле лишене могућности јавног истицања. Познато је да су оне које су биле спретније у неким "женским" пословима" (различите врсте ручног рада, на пример) могле постати чувене и ван граница села, а исто је важило и за жене обдареније за песму која је пратила већину животних догађаја. Оне су биле радо виђене на селима, прелима и свим сеоским и кућним прославама.⁵⁴

⁴⁷ Вера Ерлих, *н. д.*, 69.

⁴⁸ Исто, 211.

⁴⁹ Исто, 344.

⁵⁰ Мирослава Малешевић, *н. д.*, 25.

⁵¹ Миленко Филиповић, Жене као народни главари код неких балканских народа, *Човек међу људима*, СКЗ, Београд 1991, 109-137.

⁵² Сребрица Кнежевић, *н. д.*, 42.

⁵³ Мајкл Јанг и Питер Вилмот, *н. д.*, 236.

⁵⁴ Сребрица Кнежевић, *н.д.*

Из досадашњег излагања смо видели да мушкарци и жене имају подједнаку могућност утицања на организацију, реализацију и исход акција битних за опстанак заједнице. Пошто су стога њихове улоге подједнако важне (види дефиницију друштвене моћи на почетку рада), можемо да говоримо о реалној симетрији нашег традицијског друштва. Са друге стране, имамо формалну асиметрију, која се огледа у традиционално мањем вредновању улоге женског пола, израженом кроз облике формалне понизности и кроз економску несамосталност жена. Међутим, овај закључак би могао да делује контрадикторно будући да упркос тврдњи о реалној симетрији традицијског друштва помињемо чињеницу економске несамосталности жена.

Ова релативна противречност се можда може решити посматрањем економских односа у породици на два нивоа: на нивоу производње и на нивоу власништва. Што се тиче производне функције породице, видели смо да у њему подједнако учествују и мушкарци и жене и да и једни и други, захваљујући улогама које имају, а које су подједнако важне за опстанак заједнице, остварују исту количину друштвене моћи. Дакле, на овом нивоу можемо говорити о симетрији друштва. Када је реч о власништву, иако у оквиру традиционалне породице није постојала приватна својина, економска добра су се налазила у рукама мушкараца. Ово је мужу давало могућност да, уколико не би био задовољан неким жениним поступком, жену отера без икакве правне одговорности или материјалног обештећења. "Отетрана" није могла да рачуна на неку светлу будућност. Повратак у род био је исто толико тежак (ако не и тежи) од започињања неког новог живота, далеко од мужевљевог фамилије. Са овог аспекта можда можемо да говоримо о асиметрији наше традицијске породице. Међутим, чињеница да су се овакве ситуације дешавале изузетно ретко и не без ваљаног разлога (ваљаним разлогом сматрана је прељуба или несачуван "девојачки образ", јер свако безразложно шиканирање жене могло је да доведе до сукоба између њеног и мужевљевог рода, што се на сваки начин избегавало⁵⁵), као и подсећање да циљ овог рада представља разматрање друштвене моћи у контексту полних улога, чини оправданим већ изнесени закључак (о симетрији традицијске породице и друштва).

Овоме треба додати и то да је и мушкарац могао да буде изопштен из живота породице и шире друштвене заједнице уколико би се његови поступци показали неодговарајући захтевима традицијског друштва.

Дакле, могућност је постојала и у једном и у другом случају, а захтев за поштовање утврђених норми понашања важио је за све чланове друштва, без обзира на пол и узраст.

РАЂАЊЕ ГРАЂАНСКЕ ПОРОДИЦЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Једно од подручја која су међу првима била захваћена процесом разградње патријархалног устројства било је подручје Србије. Институција која се најпре на-

⁵⁵ Ст. Лопичић, Биљешке из обичајног права у Старој Црној Гори, *ЗБЖНОЈС*, XXIV, Загреб, 1919 273-294, 277.

шла на "удару" овог процеса била је наравно породица, а његови узроци и последице су вишеструки. Као основни узроци који су довели до распадања патријархалне породичне задруге у литератури се наводе: трансформација традиционалне економије, прелаз на новчану и тржишну привреду и све већи уплив иновација "из вана" (из домаћих градова или иностранства). Међутим, сви ови узроци се, у извесном смислу могу посматрати као последице светске аграрне кризе, праћене техничким и економским развитком света крајем 19. века.

Док је у кући све функционисало по старом обичају, задругари нису приговарали старешини да не управља добро, а када је наступила криза потребе заједнице се више нису могле покрити на стари начин.⁵⁶

Најважнија последица оваквог стања ствари (за којом су ишле и све остале) било је рушење једног од основних принципа на којима је почивала наша традицијска породица. Ради се, наиме, о принципу колективизма који почиње да се разграђује јачањем индивидуалистичких потреба, односно, сукобљавањем потреба заједнице и појединца. Ово се манифестовало кроз тежњу синова да се ослободе неприкосновеног ауторитета оца што је резултовало процесом нуклеаризације породице у којој су, још дуго времена, владали поремећени међуљудски односи. Кроз ова настојања ожењених мушкараца и жене су успевале да "протуре" своју жељу за одвајањем од заједничког домаћинства, која је имала више лоших него добрих последица по њих саме. Наиме, послови који су у великом домаћинству били распоређени између неколико жена, сада су постали обавеза само једне од њих, па је тиме и њихова евентуална могућност бављења неким ванкућним активностима смањена. Као знак погоршаног положаја жена у литератури се наводи и пораст алкохолизма и злостављања који узимају маха у периоду распадања патријархалног, задружног живота, а ту је и појава мираза која сведочи о смањеној вредности девојака.⁵⁷ Наиме, због новонасталих економских прилика и тиме нужно промењених система вредности, појединац је покушавао да себи олакша живот миразом стеченим приликом женидбе. Овоме је допринела и женска већина карактеристична за Србију тог доба, што је, све заједно, довело до праксе по којој су кћерке добијале велики део очевине (много већи него што им је по традицијском праву припадао) за "пристојно удомљење".⁵⁸

Позитивну страну разграђивања патријархалног реда представља појава већег саветовања мужа са женом, као и већа слобода девојака, али са друге стране и њихова мања заштићеност, што се да навестити из већег броја ванбрачних порода који су у вези са поменутиим процесом.⁵⁹

Први захтеви за еманципацију жена – Европа крајем 18. и почетком 19. века –

Како су дешавања у Европи с почетка прошлог века (19) извршила највећи утицај на нашу грађанску породицу и женско питање у Србији (у нешто каснијем

⁵⁶ Вера Ерлих, *н. д.*, 361.

⁵⁷ Вера Ерлих, *н. д.*, 359, 395, 360, 361; Мирјана Прошић, Женско питање у Србији крајем 19. и почетком 20. века и часопис Домаћица (1879-1914), *ГЕИ САНУ* 34, 47-71, 48.

⁵⁸ Вера Ерлих, *н. д.*, 361, 191.

⁵⁹ Исто, 249, 127, 132.

периоду), а ови опет на односе у нашој сеоској породици изнећемо укратко опште карактеристике тих дешавања која се односе на брак и породицу.

Крајем 18. и почетком 19. века, "брак, некад удруживање мушкараца и жена у сврхе сексуалности, одгајања деце, привређивања и заједничке верске праксе, у овој епохи осећајности се претвара у љубављу испуњено, превасходно психичко сједињавање супружника. Када је најзад у романтизму усвојено мишљење да се брак примарно заснива на љубави и да се тиче искључиво једног мушкарца и једне жене, брак и породица као установе, почињу да се распадају. Једна од последица оваквог стања био је и захтев за еманципацију жена од супружничке, односно, очинске власти и њихову равноправну интеграцију са мушкарцима у грађанско друштво. Овај захтев је био истакнут у току Француске револуције и одмах је оцењен као претња естаблираном поретку, а посебно породичним односима. Друга последица која је истовремено деловала као саставни део новог схватања љубави и као реакција против непожељних захтева за еманципацијом, јесте трагање за новим обликом легитимизације акционог простора жене, традиционално на породицу ограничене и подређене мужу. Радило се о томе да се, у случају жена, постулирани развој разумне личности помири са брачним и породичним односима који су сматрани пожељним. Од 18. века (и раније) жена се јасно дефинише преко породице и брака, а брак и породица преко жене, али за разлику од ранијег времена (пре 18. века) сада се само жена, а не више и мушкарац одређује преко породице. Такође се другачије него раније обележавају принципи, односно дејства природе, историје и морала унутар којих мора да се развија узвишена женственост и који морају спречити прелазак једног карактера у други."⁶⁰

Из овог навода се да навестити да су жене, поставивши питање еманципације и отпочевши борбу за равноправност, у ствари, скренуле пажњу друштва на себе и изазвале много већи притисак и контролу него што је то до тада био случај. Зашто је "мушки оријентисано" европско друштво тог доба доживело и реаговало на начин наговештен у горњем цитату, комплексно је питање. Но, свакако, могућност да основна друштвена заједница – породица буде угрожена и уопште почетак процеса мењања улога полова и једне моменталне нестабилности друштвене структуре, довеле су до примене одређених поступака којима је био циљ да друштво доведу поново у стање равнотеже.

Слични процеси дешавали су се и у Србији, крајем 19. века, а односили су се првенствено на ондашњу грађанску културу и породицу.

Женско питање у Србији⁶¹

Политичка кретања, промене у друштвено-економским односима, као и трансформација патријархалног устројства породице (и друштва), довеле су до актуелизовања "женског питања" у Србији крајем 19. века. Како су у то време били изразито снажни и токови акултурације између затечених (српско-патријархалних) и новоприхваћених европских културних образаца, на страницама дневних листова

⁶⁰ Карин Хаузен, Поларизација полних карактера, *Рађање модерне породице*, 212-234, 214, 215.

⁶¹ Информације о овом питању углавном су преузете из наведеног рада М. Прошић.

и часописа све чешће су се појављивали написи који су говорили о положају жена у европским земљама и Америци и њиховој борби за еманципацију.⁶² Домаћим теоретичарима били су познати приступи овом проблему у свету. Они су покушавали да у времену бурних промена одреде место и улогу жене и да јој помогну и покажу пут да лакше преброди "кризу идентитета" и постане "користан" (овај навод је мој) члан друштва.⁶³ Они који су се, на овај или онај начин, бавили овим проблемом били су окупљени у неколико група. Најрадикалнији су били спремни за спровођење стварних и коренитих промена у међуљудским односима уопште, па тиме и у односу међу половима, а насупротив њима су се налазили они који су желели само да легализују давно успостављену поделу на мушки и женски свет, уз покушај ревалоризације традиционалних женских делатности. Ови други су били бројнији и имали су већи утицај на друштвене токове (бар у прво време). Борба за еманципацију, тада још увек само "женско питање", добија и своје институционализоване облике, па се у ту сврху, у Београду, 1875. године оснива Женско друштво, "не због претензионих захтева за које није дорасло, већ из чисте, искрене намере да просвећује себе и женски подмладак, да спрема сироте девојке за ваљане раднице, да негује хумане осећаје, да помаже сироте у невољи."⁶⁴ Ускоро су основане подружнице у двадесет пет градова Србије, па је Друштво променило назив у Београдско женско друштво и његове подружнице. На тај начин је идеја о женском питању и борби за женска права добила могућност да се прошири и ван главног града, у унутрашњост, а преко градова у унутрашњости и на село. Године 1863. основана је Виша женска школа, а 1879. Женска радничка школа у којој су ученице најсиромашнијих слојева биле примане на бесплатно школовање. Задаци школе били су васпитавање ученица, "како би као будуће грађанке могле часно и поштено живети", затим унапређивање заната као и чување и унапређивање народне текстилне радиности и афирмација њених производа у свету.⁶⁵ Друштво је организовало и Дом старица – прихватилиште за изнемогле старе жене, без родбине и средстава за живот. Године 1879. покренут је и часопис "Домаћица", као врста гласила Женског друштва. Занимљиво је поменути да су уредници часописа били мушкарци, па се његова концепција није много разликовала од става званичне политике и мишљења "мушких кругова". Наиме, садржај је био биран по угледу на женске листове у свету чији је основни циљ био да гаје "култ женствености".⁶⁶

Женственост као појам изражавала је друштвени поглед на жељено стање које се остваривало тако што су жене прихватале да су њихове основне улоге у друштву улоге мајке, супруге и домаћице.⁶⁷ "Домаћица" није одступала од проповедања тих улога, а у сваком броју је доносила прилоге о вођењу домаћинства, помоћи болеснима, васпитавању деце, ручним радовима....све у свему, о традиционалним женским делатностима, а кроз све то је истицала друштвено пожељне вредности жене: поштење, верност, скромност, љубав, доброту, пожртвовање, вредноћу.⁶⁸

⁶² Исто, 47, 48.

⁶³ Исто, 48.

⁶⁴ Исто, 50.

⁶⁵ Исто, 51.

⁶⁶ Исто, 52.

⁶⁷ Едит Петровић, *Култура женствености*, ЕС 6, Београд-Светозарево 1985, 51-56, 51.

⁶⁸ Мирјана Прошић, *н. д.*, 54.

Сем што се залагало и као свој основни став износило подједнаке могућности школовања и за мушку и за женску децу (и овде је било наглашено обучавање занатима и професијама које су одговарале утврђеној улози пола), Друштво је жени додељивало и улогу битну за добробит целокупне заједнице, наиме, да "својом трпељивошћу, истрајношћу и моралном лепотом оплемени читаво друштво, да га потчини својој вољи и тиме укине рат, производњу оружја, разврат, употребу алкохола, наркотика и да литературу очисти од прљавих производа и разврата".⁶⁹ Све ово довело је до формирања једног одређеног модела жене коју Тихомир Ђорђевић карактерише као полупатријархални тип.⁷⁰ "Жене овог типа су заостале као и жене патријархалног типа (сеоске жене), али нису више ни у потпуно истом положају као сеоске жене. Полупатријархална жена је почела да се отима, али, неспремна и неспособна за прави положај жене, она се није знала одредити, те се онде где се највише отела, највише и удаљила и извргла у нешто што није ништа, у празну спољашњост, бесмислен гест и бесплодни, чак и штетни разговор који јој испуњава већи део живота."⁷¹

Међутим, све интензивније раслојавање друштва довело је до ситуације у којој је све већи број жена морао да зарађује новац за живог, било због сопственог издржавања, било због допунских прихода за домаћу економију. Уредништво "Домаћице" је препоручивало ону врсту занимања која су представљала професионализацију традиционалних женских дужности, с тим што су од почетка 20. века на страницама листа почеле да се појављују и неке другачије идеје о женском питању. Наиме, борба за женска права постаје све отворенија. Жене устају против доделе традиционалних улога као јединог могућег занимања (за њих), критикују мушкарце и окривљују их да они сносе одговорност што је жена "толико дуго морала да трпи понижења и да се задовољава другоразредним положајем у друштву". Борци за еманципацију залажу се да добију пуну политичку, друштвену и културну равноправност са мушкарцима, подразумевајући под тим и право гласа. Са тим циљем, 1906. године је основан Српски народни женски савез, а његови захтеви били су следећи: легализовање права жена на рад, уједначавање плата и положаја жена и мушкараца у оквиру професија, измене закона о наслеђивању (само за градске жене) и породичног права.⁷²

Симетрија или асиметрија грађанског друштва у Србији крајем 19. века?

У литератури где се помиње процес описан у претходном поглављу, идеје бораца за женска права и уопште постављање женског питања, углавном имају позитивну конотацију. Међутим, не можемо са сигурношћу тврдити да је положај жена у грађанском друштву у Србији био бољи од њиховог положаја у време док је на снази било патријархално устројство друштва (што би ваљда требало сматрати мерилом напретка). Видели смо да је током читавог описаног периода, као одговор на женско питање постојала јака потреба друштва да изврши оштру поделу

⁶⁹ Исто, 59.

⁷⁰ Тихомир Р. Ђорђевић, *О српским женама*, СКГ, Београд 1912.

⁷¹ Исто, 15.

⁷² Мирјана Прошић, *н. д.*, 62, 66, 67.

између женске и мушке сфере живота и улога. Ствари које су се подразумевале у традицијском друштву, сада су се истицале преко новина и штампе, а жена се, изашавши из своје "тихе и притајене владавине", обрела у друштву које је свим својим снагама (мушким) покушавало да спречи процес мешања улога полова. Због тога, иако су формално мушке и женске улоге биле подједнако вредноване, можемо да говоримо о реалној асиметрији српског грађанског друштва с краја 19. века.

Још нека поређења говоре у прилог овом закључку.

Иако су у традицијском друштву, као што је раније у раду показано, мушка и женска сфера биле формално одвојене, већину послова обављали су заједно и мушкарци и жене. Ревалоризација женских традицијских улога у грађанском друштву, у ствари, је значила да су се оне показале као мање вредне у односу на друге друштвене улоге, а ово највише због развоја и раслојавања друштва, преласка са производних на непроизводна занимања, као и због јачања државног и административног апарата и институција власти. Укратко, развиле су се неке друштвене сфере у које жена по традицији није имала приступа (мада оне у традицијском друштву и нису постојале у том облику).

Цео овај процес је резултовао јаком потребом друштва за оштрим одвајањем (поларизацијом) полних улога, што све иде у прилог закључку да је у грађанском друштву у Србији тог времена постојала мања равноправност мушкараца и жена него што је то био случај у традицијском друштву.

САВРЕМЕНА СЕОСКА ПОРОДИЦА

- на примеру села са општине Кушићи у ивањичком крају -

Савремена сеоска средина развија се под јаким утицајем града. Развијена инфраструктура и саобраћајна средства као и стална трговина пољопривредним и сточарским производима, омогућавају несметани контакт и размену идеја између ове две средине. Које су последице тог контакта као и, у претходним поглављима, описаног процеса на савремено село, биће приказано на примеру општине Кушићи у којој сам лета 1994. године вршила истраживање породичног живота.

Опште напомене

Као што је већ наведено, истраживање је спроведено на територији општине Кушићи на којој се налазе четири села и двадесет и три засеока. Засеоци носе имена породице чији житељи у њима преовлађују, а представљају тип разбијеног села од по неколико удаљених кућа. Како се сами засеоци налазе на великој удаљености од "центра" – самог села Кушићи у коме смо били смештени, као и због ограниченог времена боравка на терену, истраживање је спроведено у шест заселака: Стаменићи, Павловићи, Дабовићи, Арсовићи, Вишњићи, Ратковићи и у самом селу Кушићи.

Као начин разговора са информаторима коришћен је интервју, а у већини случајева разговарано је одвојено са мушкарцима и са женама. Како у овом крају преовлађује породица проширеног типа од три генерације, настојали смо да разговорима обухватимо представнике све три генерације. Занимљиво је поменути да је нај-

већи проблем био разговор са женама најстарије генерације и то из више разлога: прво, оне су најмање биле расположене за причу, друго, често их уопште нисмо затицали код куће (биле су са стоком на испашаи) и треће, било их је тешко издвојити од осталих укућана. Овакво стање, као и читава оријентација породице према средњој генерацији и према деци, говоре у прилог већ поменути појаве: да се у савременом друштву старењем губи моћ и углед, за разлику од традицијског где је тај процес обрнут.

Породична економија

Основни извор егзистенције за становништво овог краја је сточарство. Поред тога народ се бави узгајањем кромпира и воћа (трешања и малина). Воће се углавном продаје на велико, сеоској задрузи, сточарски производи се највећим делом користе за "домаћу" употребу, док се мањи део продаје на пијаци. Око стоке послују деца и жене најстарије генерације. Средња генерација жена обавља све кућне послове и помаже мушкарцима у пољопривредним радовима. Искључиво мушки посао је само косидба, мада су неке жене (углавном удовице) принуђене да обављају и ту врсту посла. Значи, у већини послова везаних за производњу учествују сви, а мушкарци сматрају да није никаква срамота да помогну жени у домаћинству, у "кућним пословима". Неки причају да су "чак и судове прали" када им је жена била одсутна или болесна.

Што се тиче запослености ван домаћинства, жене су углавном запослене у творници тепиха, сеоским продавницама, хотелу (као собарице, куvariце, келнерице) и у школи (на пословима одржавања и у администрацији). Мушкарци такође раде у творници тепиха, затим у пошти, кафанама, на тежим физичким пословима и у сопственим фирмама које су од скора почели да отварају. Карактеристично је то да има више запослених жена међу онима које живе у центру Кушића него из околних заселака са те општине, као и то да запослене жене мање учествују у пољопривредним и сточарским пословима. Жене најстарије генерације већином никада нису биле запослене, али један мањи део њих сматра да је боље да жена ради и да има неку сопствену сигурност и "своје парче хлеба". Жене средње генерације, међу којима и има највише запослених, углавном се позитивно изражавају по питању запослења жена уопште и желе да се и њихове кћерке запосле, опет због неке материјалне сигурности и независности. Њихови мужеви, са друге стране сматрају да би било боље да оне не раде, али пошто финансијска ситуација то не допушта, прећутно одобравају такво стање ствари и мисле да, у крајњем случају, жена има право да сама одлучи да ли хоће или неће да ради ван домаћинства.

Но, без обзира на релативно велики број запослених жена и у овом крају важи правило и преовлађује став да је улога жене да се брине о кући и породици, а мушкарца да, из спољног (изванпородичног) света остварује и доноси средства за живот. Међутим, ово је више неко наслеђено, традиционално мишљење, а реално стање ствари је другачије: већину послова обављају и мушкарци и жене, а својим запослењем жена битно доприноси организацији и опстанку породичне економије.

Што се тиче наследних права, познато је да званични, државноправни систем заступа равноправност међу половима по том питању. Међутим, ово теренско ис-

траживање је потврдило већ запажену појаву: званично законодавство, иако је допринело неким процесима трансформације, никада није успело да у потпуности искључи деловање одредби традицијског права.⁷³

Наиме, жене најстарије, као и жене средње генерације, без размишљања се одричу свог дела очевине у корист своје браће, односно, одричу се могућности коју им је позитивно законодавство пружило: да, наследивши део породичног имања, стекну извесну економску самосталност и независност од мужа.

Ова појава највероватније проистиче из чињенице да су у сеоској средини, више него у граду, још увек живи неки облици традицијског живота и начина размишљања, те су овде разводи изузетно ретки (на целој општини смо забележили само један случај развода), а уседелиштво (и то мушко) се јавља тек у новије време због велике несразмерности у броју младића и девојака спремних за брак. (Овде је битно истаћи да мушка већина која постоји у овом крају не произилази из броја рођених и умрлих мушкараца и жена, него из чињенице да у садашњој најмлађој генерацији постоји мањак жена спремних за удају до кога је дошло због масовног одласка девојака у град на школовање и њиховог останка у граду и после завршене школе.)

Због овакве ситуације, вредност жене је у овом подручју велика, што се огледа и у непостојању институције мираза, као и постојању откупа, мање-више симболичне "капаре" за девојку. Наиме, стари је обичај у овом крају (спровођен је и у садашњој средњој генерацији) да младић девојци коју жели да узме за жену да неку симболичну своту новца којом би она купила неки комад одеће. Примањем овог дара, девојка је на неки начин давала обећање да ће се удати за дародавца. Чести су били случајеви да родитељи девојке, не знајући да је она примила новац, нису давали пристанак за удају када би момкова фамилија дошла у прошњу, па је девојка не ретко бежала из родитељске куће да би се удала.

Ограничења за припаднице женског пола

Као што смо раније већ рекли, механизми контроле жена у нашем традицијском друштву односили су се на извесна економска ограничења, контролу кретања и иступања у јавном животу заједнице. У савременој сеоској породици економско ограничење жена састоји се само у формалном праву мушкараца да доносе коначне одлуке по питању организације економских добара. Реално, жена располаже и својом зарадом (ако је запослена) и заједничком "касом", исто колико и мушкарац. У распоређивању новца, на првом месту се налазе потребе породице и деце, а мањи део средстава мушкарац ће потрошити на евентуални излазак у кафану, а жена на шминку, цигарете, одећу. При томе, међу супружницима постоји саветовање и једно заједничко, равноправно учествовање у целокупном породичном животу. Самим тим што су запослене, жене имају слободу кретања и иступања у јавном животу, а није редак случај да и оне седе у кафани. Жене које живе у засеоцима око центра Кушића углавном нису запослене. Оне одлазе на родитељске састанке, по потреби у град и у свој род, без икаквих ограничења. Као последица велике слободе кретања, као и разградње одредби патријархалног морала, постоји

⁷³ Никола Павковић, *Традицијско право и савремена сеоска породица*.

велики број брачних неверстава (и мушкараца и жена), мада информације о томе представљају област трачева и оговарања.

Што се тиче образовања, у Кушићима постоји основна школа коју завршавају сва деца, било мушка било женска. У средњу школу, младићи и девојке одлазе у Чачак, Ивањицу или Београд, где живе код рођака, у домовима или изнајмљеним становима (зависно од финансијских могућности породице). Већина младих похађа средњу школу, а мањи број њих наставља школовање и после тога. Приметно је и то да се често више полаже на школовање девојака да би се младићи задржали на имању (или бар један од синова, ако их има више).

Симетрија или асиметрија савремене сеоске породице?

Из претходно изложеног, видели смо да улоге полова у савременој сеоској средини нису строго издиференциране, као и то да и мушкарци и жене имају приступ и у домаћу и у јавну сферу живота. При томе, њихове улоге су подједнако друштвено вредноване и имају подједнак значај за функционисање породице и друштва у целини. Треба напоменути и то да је у засеоцима у којима жене нису заполене, а мушкарци раде ван домаће економије, дошло до процеса феминизације пољопривреде,⁷⁴ односно до тога да су жене преузеле на себе већи део послова на имању које, као што је већ речено, представља и даље основни извор егзистенције за становништво овог краја.

Због свега овога, дакле због постојања равноправне расподеле друштвене моћи међу половима (у контексту полних улога), можемо да говоримо и о формалној и о стварној симетрији савремене сеоске породице.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

- савремено друштво и однос између полова у њему -

Што се тиче односа међу половима, у савременом друштву постоји прокламовани став о њиховој потпуној равноправности. "Овде је реч не само о економској, правној и друштвеној равноправности него и о тежњи за ослобађањем од конзервативних ставова у односу на жену, који су владали хиљадама година."⁷⁵ Шта подразумева овакав став и које су његове импликације покушаћемо да размотримо у овом последњем поглављу.

Што се тиче економске равноправности која је прокламована у савременом законодавству, она се односи на равноправност у наследно-имовинским правима, као и на једнако право на рад и накнаду за тај рад и за мушкарце и за жене. Овакав став законодавца као и економска организација савремене, градске породице, резултовали су чињеницом да су у већини случајева запослена оба супружника. При томе, занимљиво је напоменути да је све мање искључиво мушких занимања (аугомеханичари, електричари, водоинсталатери...) и да жене без ограничења могу да учествују у сферама које им раније нису биле доступне (а неке нису ни постојале) у традицијском друштву. Поред економске самосталности, савремено

⁷⁴ Тај процес приметила је и Маја Кораћ у наведеном раду.

⁷⁵ Вера Смиљанић, *н. д.*, 110.

друштво омогућава жени и активно учествовање у политичком животу и у институцијама власти. Добијањем права гласа, жене су добиле могућност индиректног утицаја, а данас већ и могућност непосредног утицаја на друштвене токове и организацију. Из овога што је до сада речено, очигледно је да је економска самосталност жене у потпуности могућа (а није ни ретка). У структури савременог, урбаног друштва има места и за разводе и за безбрачни живот уопште, а самосталност припадница женског пола поспешена је и чињеницом да постоје разрађени образци правне заштите жена у случају евентуалног развода. Мушкарци, дакле, (нека опросте) нису егзистенцијално неопходни. Ово нас доводи до још једне занимљиве карактеристике савремене породице, односно, до појаве редукције њених функција (у односу на традицијску породицу), а тиме и до редукције улога и функција њених чланова. Наиме, процес нуклеаризације породице био је могућ првенствено због ослобађања (или лишавања?) породице од њене производне функције.⁷⁶ Производњу добара, егзистенцијално битних за опстанак заједнице преузело је село (када је у питању исхрана) и индустрија (када су у питању одећа, обућа, предмети за покућство...). Једини облик производње који је остао функција савремене породице је "производња деце", а она се, због могућности самосталног одлучивања везаног за планирање, ограничавање и контролу рађања, као и због економске самосталности, налази у рукама и власти жена.

Поред овога, васпитну и социјализаторску функцију породице преузеле су установе типа обданишта и школа са дневним боравком, као и мас-медији. У вези са првим, занимљиво је поменути и појаву феминизације васпитања која почива на чињеници да као васпитачице у обдаништима и наставно особље у нижим редима основне школе, већином раде жене.⁷⁷

Како је савремено друштво пружио жени могућност да одбије улогу мајке, супруге и домаћице, као реакција на њено прихватање те могућности, у савременом друштву се јавља феномен преувеличавања материнства, са једне и маргинализације очинства, са друге стране.⁷⁸ Тиме је извршена још једна редукција улога које је мушкарац делио са женом у традицијском друштву.

На основу овога можемо да закључимо да у савременој, урбаној средини постоји формална равноправност полова, односно, формална симетрија друштва, док реално то је асиметрија која, у овом случају, иде у "корист" жена.

Због тога ћемо на крају овог рада поставити два питања: прво, да ли се борба жена за равноправност претворила у борбу за неравноправност и да ли ће крајњи циљ те борбе бити "планете жена" где ће се мушкарци користити само у циљу репродукције? Друго питање представља, у ствари позив на преиспитивање значења појма "напредак".

Већ је раније у раду поменуто да се покрети за равноправност жена често карактеришу као напредни и уопште им се придаје позитивна конотација. Међутим, чињеница да о савременом, урбаном друштву не можемо да говоримо као о здра-

⁷⁶ Мајкл Митераурер и Рајнхарт Зидер, *Настанак циклуса савремене породице, Рађање модерне породице*, 199-212, 202.

⁷⁷ Марина Арсеновић-Павловић, Вера Станисављевић-Ракић и Вера Рајовић-Ђурашиновић, *Феминизација васпитања – од традиције ка савремености*, *Етноантрополошки проблеми* 6, Београд 1989, 67-83, 62.

⁷⁸ Едит Петровић, *н. д.*, 54, 55.

вом, него као о друштву отуђења, навело је аутора овог рада да постави то друго питање: наимае, зар не би требало да мерилом напретка сматрамо доказ да су човек и друштво постали бољи и људскији?! Јер, заиста, само корак у том правцу заслуживао би могао да га направи напредним.

Александра ПАВИЋЕВИЋ

ЖЕНЕ И ЊИХОВА МОЋ У ДРУШТВУ⁷⁹
- проучавање друштвене симетрије у контексту полних улога -

Овај рад представља покушај разматрања једног сегмента тзв. "женског питања" са аспекта нешто другачијег него што је то био случај у досадашњим научним радовима. Наимае, аутор је настојао да "питање" сагледа "изнутра", односно, са становишта и у оквиру друштвених модела који су проучавани. Проучавање је спроведено на основу три друштвена модела, при чему сваки од њих представља систем полних улога у одређеном социјалном контексту. Након излагања сваког од модела, нашег а) традицијског, б) грађанског и ц) савременог руралног друштва (истраживање потоњег спроведено је 1994. године у ивањичком крају), аутор је покушао да одговори на питање о постојању или непостојању друштвене симетрије у контексту полних улога, у поменутиим друштвеним оквирима.

⁷⁹ Овај рад представља прилагођен дипломски рад (одбрањен 1995. год.) који се, под истим насловом може пронаћи у Библиотеци Философског факултета у Београду.